

A földrajzi köznevekről

A földrajzi közneveket vizsgálva első kérdésünk az lehet, hogyan definiálhatjuk kutatásunk tárgyát. Ám ennek a gyakran használt szakkifejezésnek a pontos körülhatárolása a nyelvészeti irodalomban máig nem történt meg. Lássunk néhány kísérletet!

„A földrajzi köznevek a szókincs azon részei, melyeket egy közösség a földrajzinév-alkotásban elsődlegesen használ fel egy-egy tájrész jelölésére, azaz földrajzi fogalmat jelölő főnevek” — írja LŐRINCZE LAJOS 1946-ban (FöldÉl. 6) A helynevek kialakulásának is egyik igen gyakori módja, amikor a földfelszín bizonyos részének megjelölésére használt köznév válik tulajdonnévvé.

A térképész szemével nézi a helyneveket MAÁ CZ ENDRE 1953-ban megjelent könyvében (A térképek névrajza. Bp., 1953). A térképész nem nyelvész, de tudnia kell az elforduló szavak értelmét. Baj lenne, ha a *verő*-t az északi oldalra írná, pedig az mindig a hegy déli oldalát jelöli. MAÁ CZ nem használja a földrajzi köznév terminust, ő földrajzi fogalmat jelölő szavakról beszél. Ez alatt a térszíni formák (*hegy, domb, csúcs*), a vízrajzi fogalmak (*tó, mocsár, láp*), valamint a növényzet és a területek (*erdő, rét, kaszáló, tér, köz*) meghatározására szolgáló neveket érti (i. m. 15).

INCZEFI GÉZA (Makó 36) sem definiálja a földrajzi közneveket, csupán szempontokat állapít meg a földrajzi neveket alkotó szókincs vizsgálatához. Az efféle köznevek tárgykörük szerint többfélék. Tartalmuk sokszor a természethez kapcsolódik (pl. *tó, árok*), máskor közvetve vonatkoztathatók a földre (pl. *csősz*), ám olykor csak lazán kapcsolódnak ahhoz (pl. *tyúkól, vaskapu, külső*). A földrajzi neveket alkotó köznevek tehát lehetnek 1. földrajzi fogalmak nevei, 2. földdel kapcsolatos fogalmak nevei s — ritkábban — 3. más fogalmak jelölői. Ez a gondolatmenet több ponton sántít. A *csősz* főnévnek ugyanis semmiféle 'hely' fogalmi tartalma nincs, nem lehet vele mint közszóval földrajzi objektumot megjelölni. A *tyúkól* szintén nem fejez ki földrajzi fogalmat, helynevek részeként sem igen fordul elő (nincsen például *Kovács-tyúkól*). E szavak és más hasonlók szerepelhetnek ugyan helynevekben, sőt esetleg önállóan is alkothatnak földrajzi neveket, de csak olyankor, ha erre valamilyen névalkotási mozzanat (metafora, metonímia) alkalmassá teszi őket. A *külső, belső, új, kis* szavak pedig nem köznevek, hanem melléknevek.

KÁZMÉR MIKLÓS LŐRINCZE földrajziköznév-értelmezése alapján, s a névadás felől közelítve alkotta meg saját definícióját: „Földrajzi köznévnek nevezem a közszó-kincsnek azt a csoportját, amelyet a közösség a szemlélet alapján működő földrajzinév-alkotásnál elsődlegesen használ fel egy-egy tájrész jelölésére. Ugyanezt a tájismeret és a munkaterület bővülésével csak differenciáló elemekkel ellátott földrajzi nevek által tudja csak megoldani” (MNY. 45: 301). KÁZMÉR nem fejt ki, milyen szemléletre utal, továbbá feltételezi azt, hogy a helynevek egy „ősi” korszakban *Ér, Erdő, Domb* típusúak, s csak egy későbbi [?] névadási szakaszban jönnek létre a *Fekete-ér, Homokos-domb, Kőrös-erdő* jellegű nevek.

KISS LAJOS ekképp határozza meg a földrajzi közneveket: „Földrajzi köznévnek az a főnév tekintendő, amely földrajzi fogalmat fejez ki, és a földfelszín kisebb-nagyobb darabját, természetes vagy mesterséges részletét jelöli” (Nyr. 96: 250). Rámutat arra is, hogy kizárólag földrajzi köznevek használatával (*hegy, folyó, falu, völgy*) is jellemezni tudunk egy tájat úgy, hogy nem használunk egyetlen tulajdonnevet sem. Ám az ilyen tereptájékoztató csak akkor lesz konkrét és félreérthetetlen, ha saját nevükön nevezzük a látottakat [*Szent Mihály-hegy, Duna (folyó), Dömös (város), Szőkeforrás-völgy*]. Az első példák tulajdonképpen a világ bármely, szemantikailag megfelelő darabjára vonatkozhat, míg az utóbbiak a Visegrádi-hegységhez tartoznak.

ÁGOSTON MIHÁLY meghatározása a névben való előfordulás felől közelít. Eszerint „földrajzi köznév a földrajzi fogalmak fajtát jelölő műszó, mely földrajzi nevek utótagjaként szokott (kiemelés tőlem — N. M.) szerepelni” (A földrajzi nevek írásmódja. Újvidék, 1984. 13). A szokott magában foglalja azt is, hogy ez nem mindig így van, hiszen az előtag maga is lehet földrajzi köznév (pl. *Ér-oldal, Sziget-domb*), valamint bizonyos nevekbe utólag is bekerülhet ez az elem (*Csali > Csali-tag*), vagy ki is eshet onnan (*Bodonoskút > Bodonos*). Sőt arra is van példa, hogy tulajdonnév válik földrajzi köznévvé (vö. *Karszt > karszt*).

BALÁZS JÁNOS a tulajdonnevek természetét tárgyalva szól a mellettük gyakran szereplő köznevekről: „A tulajdonnév elsődleges funkciójában azonosító jellegű egyedi megjelölésre használt nyelvi jel, amely a köznevek mellett kialakult külön megjelölési rendszernek vagy e név egyik elemétől megnevezett, vagy e név mellé tett értelmezővel megnevezhető csoportjába tartozik” (ÁNyT. 1: 52). Az első típusba sorolja az *Szent Mihály-hegy, Szőkeforrás-völgy* típusú neveket, ahol a tulajdonnév közszói elemmel kombinálódott. A másodikba a *Duna folyó, Dömös városa* szintagmákat sorolja, és a csoportmegjelölő közneveket a tulajdonnév értelmezőjének nevezi (i. m. 45). Az „értelmező” valóban találó volna, de nyelvészeti terminusként a szó már le van foglalva mondattani fogalom jelölésére. A közszói tag — noha logikailag valóban értelmező — nyelvtanilag jelzett szó, amelynek a (kijelölő) jelzője a tulajdonnév. J. SOLTÉSZ

KATALIN épp ezért a tulajdonnév mellett álló, fajfogalmat megnevező közszót *determinativumnak* nevezi (Tulajdonnév 112).

HOFFMANN ISTVÁN (HnNyEl. 47) így ír: „A hely fajtájának megjelölésére bármilyen, általánosabb vagy speciális jelentésű közszót felhasználhatunk. Ezeket gyűjtőnévvel földrajzi köznévek szokás nevezni”. A földrajzi köznevek a helynevek névrészeként, illetve névelemeiként fordulnak elő. Egyrészes neveként a *Patak*, *Rét* típusú nevekben, valamint kétrészes nevek helyfajtajelölő második névrészeként (*Körtvélyes-hegy*, *Magas-halom*). E nevekben a bővítőményszerűséghez — mely a hely valamilyen sajátosságát fejezi ki — kapcsolódik alaprészként a hely fajtáját jelölő földrajzi köznévi. A kétrészes nevek között található olyan is, melynek első névrészének második eleme is földrajzi köznévi (pl. *Szék-kút-gyep*, *Hármashatár-hegy*).

A földrajzi nevek — bennük a földrajzi köznevek — helyesírása régóta foglalkoztatja nemcsak a nyelvészeket, hanem a térképészet szakembereit is. A földrajzi nevek írásmódjának egységesítése végett jelent meg 1965-ben az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal mellett működő Földrajzinév-bizottság összefoglaló, teljességre törekvő szabályzata: A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai (FÖNMÍSZ.), FÁBIÁN PÁL, FÖLDI ERVIN és IFJ. HÖNYI EDE munkájaként. A kötet összefoglalja azokat az elvi kérdéseket, melyeket a gyakorlati alkalmazásban követni kíván, így meghatározza a földrajzi név, magyar név, földrajzi megjelölés, földrajzi köznévi stb. terminusokat. A nevekkel együtt kezeli a tulajdonneveket (*Nemzeti Múzeum*; *Gellért fürdő*) és az általános fogalmat jelölő közneveket (*hegy*, *dombvidék*, *iskola*, *megállóhely* stb.). Földrajzi neveink helyesírásához című munkájában SEBESTYÉN ÁRPÁD (MNy. 17: 159–72) kiemeli, hogy az utóbbi, köznévi csoport ide vonására semmi szükség nincsen. Ezek a szavak „önmagukban semmiféle egyedi objektumot sem «jelölnek meg», egyszerűen lokális körülmények leírására alkalmas közszók” (i. m. 164). Nem tartja egyértelműnek azt sem, miért kell bizonyos földrajzi közneveket kötőjellel kapcsolni az előtaghoz (pl. *csatorna*, *kert*, *kapu*), míg másokat attól különíteni (pl. *kaptató*, *sor*, *szér*), illetve milyen kritériumok alapján lehet bizonyos utótagokat kétféleképpen is írni (pl. *derék*, *szoros*, *töltés*). Az ilyesfajta megkülönböztetések hétköznapi nyelvhasználó számára lehetetlenné teszik a helynevek pontos leírását. A FÖNMÍSZ.-t felváltó A földrajzi nevek helyesírása (FÁBIÁN PÁL–FÖLDI ERVIN–HÖNYI EDE, Bp., 1998.) ezt írja a földrajzi köznevekről: „A több elemből (tagból) álló földrajzi neveknek és megjelöléseknek utolsó eleme gyakran egy földrajzi fogalmat jelölő főnévi, úgynevezett földrajzi köznévi.” (16). Ez lehet egyszerű (*patak*, *árok*, *ér* stb.) és összetett szó is (*holtág*, *szőlőhegy*, *lóúszató* stb.), írásban néhány meghatározott névtípus kivételével kötőjellel kapcsoljuk az előtaghoz. A korábbi bonyolult helyesírást egyszerűsítették, csak az utcanévi utótagokat — *kert*, *köz*, *park*, *sor*, *dűlő* stb. — írjuk külön. A kötetben a földrajzi köznevek terjedelmes listáját is közreadják. A földrajzi köznévi mellett a jelentésére utaló fogalomcsoporthoz áll. A szerzők

nyolc jelentéscsoportra osztják a földrajzi közneveket: víz; domborzat; terület; táj; növény; talaj; tengerfenék-domborzat; földtani képződmény; parttagoltság. A jegyzék tartalmazza az alakváltozatokat is (pl. *bereg ~ pereg*).

A földrajzi köznevek meghatározásakor a kutatók kiemelik, hogy az helyfogalmat fejez ki, elsődleges jelentése ez. Mindamellettt igen gyakran nem csak főneveket, hanem mellékneveket is e csoporthoz sorolnak, bár a kifejezésben is szerepel a *k ö z n é v* szó, s a vizsgált szócsoport a főnevek egy sajátos típusát képviseli. A helyesírási szempontok a földrajzi köznevek definiálása kapcsán irrelevánsak, hisz az csupán megegyezés kérdése, azaz nem nyelvi kritérium. A földrajzi köznevek közszók, a helynevekben az objektum fajtáját jelölik, s más nyelvi elem nem is igen alkalmas e funkció betöltésére. (Ez persze fordítva is igaz, a helynevek névrészeként a földrajzi köznevek sem töltenek be más funkcionális szerepet, mint utalnak a denotátum fajtájára. Ezek az ún. redundanciaszabályok a helynévadásban.)

A földrajzi köznevek jelentőségére a nemzetközi szakirodalom is kiemelten figyel. Már az 1970-es években elkészült a szlovák, cseh, lengyel, sőt a mordvin földrajziköznév-szótár (vö. KISS LAJOS: MNyTK. 183. sz. 24.). Finnországban, Helsinkiben 1976-tól működik a Finn Névtani Archívum, mely több mint kétmillió névről tartalmaz névcédulát, melynek egyik pontja a név keletkezését magyarázó megjegyzéseket, illetve a földrajzi köznevek értelmezését tartalmazza (vö. HOFFMANN: MNyj. 25: 80). Magyarországon ez hiányzik, pedig aligha van nyelvünknek olyan szócsoportja, mely az adatolhatóság tekintetében felvehetné a versenyt a helyfajtákat megjelölő földrajzi köznevekkel: ezek adatolhatósága nyelvünk történetében ugyanis egészen a szórványemlékek korára nyúlik vissza (vö. HOFFMANN: MNyTK. 207. sz. 119), a 20. század magyar helynévgyűjteményei pedig bármilyen nyelvatlászénál sűrűbb dokumentálást jelentenek. Ennek fényében különösen feltűnő, hogy a nyelvészeti figyelem alig-alig méltatta komolyabb vizsgálatra ezt a szócsoportot. A kutatások hiányának fő oka talán abban keresendő, hogy nem álltak rendelkezésre a megfelelő gyűjtések és adattárak. A földrajzi köznevek összegyűjtésére tett kísérletet 1929-ben STRÖMPL GÁBOR, aki a vízrajzi közneveket (Helyneveink vízrajzi szókincse: Hidrológiai Közlöny 9 (1929): 113–28) és 1931-ben HEFTY GYULA ANDOR, aki a térszíni formák (még nem a mai, földrajzi köznév terminust használja!) neveit szedte sorba (NyF. 66. sz. 49–58; Nyr. 40: 155–69, 206–16, 259–65, 300–08, 364–70, 458–62). ÁRVAY JÓZSEF a kalotaszegi térszíni formák neveit gyűjti össze 1942-ben (MNy. 4: 4–50). 1968-ben jelent meg a Magyar Nyelvjárások Atlasza, melyről a kutatók kivétel nélkül elismerően nyilatkoznak. Ez a munka „Nemcsak a magyar nyelvöldrajzi kutatások, hanem az egész magyar dialektológia legnagyobb szabású alkotásának ígérkezik” — írja ismertetésében SEBESTYÉN ÁRPÁD (MNyj. 16: 110). Ez a munka alapja lehet a szóföldrajzi kutatásoknak, melybe természetesen a földrajzi köznevek vizsgálata is beletartozik. Az atlasz térképlapjainak áttekintésével képet kaphatunk *a határ, falu,*

folyó, völgy, parlag stb. szavaink hangtani illetve lexikai elterjedtségéről. A romániai magyar nyelvjárások atlasza kötetei (szerk JUHÁSZ DEZSŐ. Bp. 1995-től) teljes egészében felvette a MNyJA kérdésanyagát, valamint a csángó és a székely területek anyagát is tartalmazza. A gyűjtő, MURÁDIN LÁSZLÓ 11 témakörre koncentrálna 3379 kérdést kérdezt a gyűjtés során. Az atlasz bőséges anyagot szolgáltat a földrajzi köznevek kutatójának, gondoljunk az ilyen térképlapokra mint a *rét* (I. kötet 176. címszó), *mező* (I/2), *ugar* (I/5), *veteményeskert* (I/244.) stb. Úgy gondolom, felesleges a többi nyelvatlászról külön szólni, hisz az adatok magukért beszélnek. Az Új magyar tájszótár szintén sok közszói elemet közöl e körből is, ám gyűjtési munkálatai 1960. december 1-jén lezárultak, pedig épp ekkor indult az országos földrajzinév-gyűjtés, melynek eredményeképpen mára elkészült számos megyei és járási helynévgyűjtemény. 1974-ben, a Somogy megye földrajzi nevei című kötetben MARKÓ IMRE LEHEL — először az ilyen jellegű munkák közül — összegyűjtötte és értelmezte a terület földrajziköznév-anyagát is. Ezt a részt a későbbi kötetekben is megtaláljuk. Emellett különböző tanulmányokban, tájszótárakban is közöltek ide tartozó adatokat. Látható, hogy földrajzi közneveink sok tucat munkában rejtőznek, és számuk valószínűleg elérheti a 2500-3000-et is. Ráadásul mindegyik szó jelentések, hangalakváltozatok sokaságában és területi tagoltságban képviselteti magát a magyar nyelvterületen. A területi anyagot közzevető kötetekben szereplő földrajziköznév-listákat ellenőrizték a kutatók, ezeket az adatokat hitelesnek fogadhatjuk el. (A gyűjtés menetéről, a szójegyzékek összeállításáról lásd MARKÓ IMRE LEHEL A földrajzi köznevek értelmezése: A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve. Bp., 1978. 87–93)

A földrajzi köznevek vizsgálata azért is lényeges, mert a közszói szókincs részét képezik, azaz a mindennapi kommunikációban is igen gyakran használatosak, valamint szerkezeti elemként jelen vannak helyneveink jelentős részében is. Azokba a nevekbe, amelyekből valamilyen oknál fogva hiányzik ez a névrész, szerkezeti változás útján be is kerülhetnek (HOFFMANN, HnNyEl. 34). A *Rakaca*, *Ida* típusú egyrészes, földrajzi köznevet eredetileg nem tartalmazó helynevek egy része másodlagosan *Rakaca pataka*, *Ida vize* szerkezetűvé válhat, azaz kiegészülhet a helyfajtat megjelölő földrajzi köznévi lexémával. Ez a típusú szerkezeti változás a korai ómagyar korban igen jelentős mértékben érintette például a víznevek körében a jövevénynévréteget. Ettől függetlenül azonban minden helynév alkothat alkalmi minőség- (néha birtokos) jelzős szerkezetet a denotátum objektumosztályát jelölő közszavakkal, pl. *Szamos folyó*, *Debrecen városa*. Az ilyen alkalmi névalkotások létrejötte úgy képzelhető el, hogy a valóságra vonatkozásuk alapján neveinket logikai osztályokba soroljuk be: pl. a *Szamos*-ról tudjuk, hogy folyó, s ezt földrajzi köznév hozzáfűzésével ki is fejezhetjük. A földrajzi köznevek alapformaként előfordulhatnak többes számban (*kertek*, *táblák*: *Pipó-kertek*, *Tibori-táblák*) vagy határozóraggal (*aszó*: *Kövesaszón*) is.

A földrajzi köznevek feldolgozása a helynevek tipologizálásának is elengedhetetlen feltétele. A névtípusok megállapítása rendkívül fontos, hiszen valamely terület névadásának jellemzését csak e típusok segítségével végezhetjük el. Nézzük meg, hogyan nyilatkozik a szakirodalom a földrajzi köznevek szórétégének belső rendszeréről!

A téma első kutatói gyűjtésüket adják közre. STRÖMPL GÁBOR (i. m.) a vízrajzi szókincset csoportosítja szemantikai alapon (víz általában; források, kutak nevei; ásványvizek; folyók; folyóágak és -részek; állóvizek, tavak, mocsarak nevei stb.). HEFTY GYULA ANDOR 270 térszíniforma-nevet rendez táblázatba, s jelöli, mely területen (pl. Dunántúlon, Tiszántúlon, Székelyföldön, Királyhágón túl) fordul elő helynevekben vagy az élő nyelvben. Így hozzávetőleges képet kapunk a szavak földrajzi elterjedéséről is.

MAÁ CZ ENDRE helyneveink kialakulását tekinti át. Megállapítja, hogy helyneveink legnagyobb része személynevekből ered, továbbá „azokból a szavakból alakul, melyek a talaj és a föld minőségét, a vidék jellegét és a térszíni viszonyokat meghatározzák” (A térképek névrajza 10). Földrajzi tájszótár című munkájában a népnyelvben, nyelvjárásokban használt földrajzi fogalmak jelölésére használt szavakat rendezi ábécérendbe. A jelentés- és alakváltozatokat mindig feltünteti. Nem jelöli viszont azt, hogy mely területről származik az adat, s milyen forrásból került az elő (pl. saját gyűjtés, földrajzi munkák).

INCZEFI GÉZA a földrajzi közneveket csoportokba rendezi, a gyakoriságot a velük megalkotott nevek száma alapján rendszerezi. Makó környékén a leggyakoribb földrajzi köznevek szemantikai csoportjai: vízrajz (*ér, sziget*), felszín (*halom, hát*), tulajdonságfogalmak (*nagy, kis*), építmények (*tanya, csárda*), szőlőművelés (*hegy*), helyzetviszonyítás (*belső, külső*), település (*város, falu*), állattartás (*legelő, igás*), mezőgazdaság (*kaszáló*), alakmeghatározás (*hajlás*), egyéb (*szent, erdő*) (INCZEFI, Makó 38). Ez igen heterogén szempontrendszer. Az egyik csoportba melléknevek (!) kerülnek, holott a szerző földrajzi köznevekről beszél. A *hegy* köznév a szőlőművelés csoporton kívül a mezőgazdaság, sőt a felszín megnevezései közé is besorolható.

KÁZMÉR MIKLÓS a következőképpen csoportosította a földrajzi neveket (Beszámoló Zala vármegyei keszthelyi járásában végzett földrajzinévgyűjtésről. MNy. 45: 301):

- településnevek (*falu, major, puszta*)
- településrész-nevek (*szeg, utca, vég*)
- közlekedést szolgáló tájrészek nevei (*allé, csapás, rámpa*)
- vízrajzi köznév (*áztató, csatorna, ér, patak, iszap, láp*)
- térszínforma-nevek (*domb, hát, gödör, oldal*)
- gazdálkodástörténeti nevek (pl. *mező, pást, irtvány, tábla, rét*)
- növényzeti gyűjtőnevek (pl. *erdő, fiatalos*)

KÁZMÉR a köznevekből alakult megkülönböztető elemek csoportjaként veszi fel a *kis, nagy; alsó, felső; új, ó* típusú mellékneveket, melyek nem földrajzi

köznevek A *gesztenyés, szilvás* valóban a növénytakaróra utal, de kialakulhatott köznévi jelentése is, ti. a *szilvás* 'szilvával benőtt terület'. KÁZMÉR rendszerében is különböző szempontok keverednek. A vízrajzi köznevek csoportjába szemantikailag eltérő elemek kerültek. Az *árok* általában utak mellett épített, mesterséges vízvezető mélyedés, a *patak* természetes úton létrejött, többnyire gyors folyású víz, a *láp* viszont mocsaras hely. Gazdálkodástörténeti név lehet a *puszta* és a *major* is, nem csak az *irtvány* és a *mező*. Keverednek a leíró jellegű és a keletkezéstörténeti kategóriák: az egyik csoport funkció szerint van elkülönítve (pl. közlekedésre szolgáló), a másik alakulás szerint (pl. gazdálkodástörténeti nevek), a vízrajzi és a térszínformanevek viszont szemantikai alapon válnak külön. Számos földrajzi köznév több csoportba is besorolható lenne. A *borsós* 'borsóval bevetett terület' a táj jellemző növényzete alapján a 'növényzetre utaló nevek' csoportba kerül, míg gazdálkodástörténetileg másik csoportban volna a helye. A *darvas* 'darvak kedvelt szállásterülete' köznév viszont egyik csoportba sem sorolható be. Ilyen vegyes kategóriák nem teszik lehetővé nagy mennyiségű névadat rendszerezését és területenkénti összevetését.

MARKÓ IMRE LEHEL (SMFN. 35) a földrajzi köznevek körében primer és szekunder réteget különít el. Az előbbibe a tájhoz, földfelszínhez kötődő köznevek tartoznak (pl. *árok, dűlő, út, utca*), az utóbbiba a nyelvközösség tudatába kívülről bekerült szavak (pl. *tenger, dzsungel*). A vizsgált szó eredetének fontosságára már 1912-ben HEFTY GYULA ANDOR is felhívta a figyelmet: „Nagyobb hegytömegek jelölésére a magyar népnek nincs szava, őt a hegyek csak annyiban érdeklik, amennyiben életszükségletének beszerzésével összefüggnek. Ha távolból látja őket, *hegyeknek, havasoknak* nevezi, de már csoportosulásuk formájával nem törődik. *Hegylánc, hegysor, hegycsoport* stb. irodalmi alkotások” (Nyr. 40: 461). Valójában az *utca* < (szláv *ulica*) éppúgy kívülről került a magyarba, mint a *tenger*, a *sár* 'folyóvíz', *erge* 'ua.', mégis teljes értékű földrajzi köznevek.

HOFFMANN ISTVÁN (HnNyEl. 36) 1993-ban tette közzé a helynévfajták osztályozásának egy modelljét, mely nagy mennyiségű névadat áttekintésére is alkalmas. E rendszerben nem keverednek egymással szerkezeti és névélettani szempontok. A helyfajtákat hét nagy csoportra osztotta, s ezeken belül többkevesebb alcsoportot különített el. Az egyes kategóriákat természetesen pontosan definiálni kell ahhoz, hogy a nyelvterület különböző részeiről származó adatokat egymással összehasonlíthassuk. JUHÁSZ DEZSŐ A magyar tájnévadás című monográfiájában tekinti át ilyen módon egyetlen névcsoport jellemzőit, s pontosan meghatározza vizsgálati tárgyát.

Tekintsük át röviden ezt a rendszert is!

- víznevek (folyóvizek, állóvizek, álló- és folyóvizek részeinek nevei; források, kutak nevei)
- vízparti helyek (vízpartok, félszigetek; szigetek; mocsarak, lápok)

- domborzati nevek (hegyek; völgyek; ezek részeinek nevei; sík felszínű területek nevei, egyenetlen felszínű területek nevei)
- tájnevek
- határnevek (szántóföldek; kertek; gyümölcsösök, szőlők; rétek, legelők; erdők nevei)
- lakott területek nevei (közigazgatási egységek, helységnevek, településrésznevek; utcanevek, tanyanevek)
- építménynevek (lakóháznevek; középületek nevei; kocsmák, csárdák, gazdasági célú építmények; állomásnevek; utak, vasútvonalak; hídnevek; kisebb építmények: keresztek, kemencék stb. nevei; bányák; határvonalak nevei)

KÁLNÁSI ÁRPÁD más alapállásból közelít, a névtípusokat vizsgálja, azaz a neveket magukat. A szatmári helynévtípusok vizsgálatakor rendszerezte az előforduló alapelemeket is (Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Db., 1997. 121). Elsőként a határrészneveket veszi számba:

Természeti névi alapelemek

- térszíni (*hegy, oldal, domb, part, sziget, szugoly, fenék, halom*)
- talajminőségre utaló (*homok, fövény, sivatag*)
- növényzetre utaló (*erdő, berek, füzes*)
- állatvilágra utaló (*gólyás, rókás*)

Műveltségi névi alapelemek

- földművelés (*szer, puszta, kert, rét, kaszáló, mező, sor, föld*)
- növénytermesztési (*szőlő, almás, szilvás*)
- gazdálkodás- és birtoklástörténeti (*tábla, telek*)
- pásztorkodásra, állattartásra utaló (*legelő, páskom, tilalmas*)

Belterületi nevek

- utcanév jellegű alapelemek (*köz, vég, tér*)
- nem utcanév jellegű alapelemek (*udvar, park, vásártér*)

A vízneveket a történeti rétegek megállapításán túl két külön csoportra osztotta. Az egyikbe a természetes eredetű vizek tartoznak (pl. *ér, tó, patak, víz, halvány*), a másikba a mesterségesen létrehozottak (pl. *vájás, főcsatorna, árok*). A tanyaneveket (*telep, major, tag, szállás, tanyaközpont*) a mesterséges, pontosabban műveltségi névi alapelemek közé sorolja. A létesítménynevek heterogén, a szakirodalomban is kevésbé vizsgált csoportját az alábbiak szerint rendszerezi:

- közlekedési (*út, allé*)
- vízrajzi (*gát, híd, zsilip*)
- állattartási (*karám, akol*)
- kutak (*gulyakút*)
- termelő létesítmények (*vízimalom, gőzmalom*)
- szolgáltató (*csárda, sportpálya*)
- őrházaszerű építmények (*állomás, erdőőr lak*)
- lakóépületek (*ház, kastély*)
- temetkező helyek (*temető, cinterem*)

— egyéb (*kereszt, kapu, szobor*)

KÁLNÁSI kategóriarendszere is hiányos. A vízneveket érdemes lenne még kisebb kategóriákra osztani, hisz az *ér* legismertebb jelentésében természetes, kis vizű, lassú folyóvizet jelöl, míg a *tó* természetes vagy mesterséges állóvizet. Úgy vélem azonban, hogy a vízparti helyek nevei, mint *part, szugoly*, illetve a folyórészek nevei (pl. *fenék, sziget*) is inkább közelebb állnak a vízrajzi nevekhez, mint a határrésznevekhez. A tanyaneveket külön csoportba veszi, pedig ez lehetne akár termelő létesítmények alcsoportja is. A KÁZMÉRNál be nem sorolható *darvas* földrajzi köznévi itt a természeti névi alapelemek, állatvilág alcsoportba kerülne. A kocsmák, csárdák neveit leginkább szolgáltató létesítménynek tekinthetjük.

BALOGH LAJOS (A földrajzi köznevekről: Kiss L.-Eml. 37) a földrajzi köznévi elemeket szemantikai alapon három kategóriába sorolja:

a) hagyományos értelemben vett földrajzi köznevek, amelyek jelentése elsődlegesen földrajzi jellegű: *domb, patak, apadás, csurgó, dombhát, dűlő* stb.

b) alapjelentése nem földrajzi, de (főként) előtaggal földrajzi névvé válhat: *birtok* 'egy gazda tulajdonában levő nagyobb terület': *Jékey-birtok, Kovácsbirtok* 'földrajzi név'; *híd* 'a folyó vagy patak partját áthidaló építmény': *Hodászi-híd, Fehér-híd*;

c) viszonyító elemként szerepelnek a névszerkezetben: *kis, nagy, új, belső* stb. (nevekben: *Kis-mező, Nagy-lapos, Belső-udvar* stb.)

Az a) csoportba sorolt szavak minden tekintetben megfelelnek a választott definíciónak. A b) csoportba sorolt, elsődleges jelentésében nem 'hely' kifejezésére használt közszavak a földrajziköznév-rendszer peremén foglalnak helyet. Ezt a helynévtárak gyakorlata is alátámasztja. A mátészalkai, a nyírbátori járás, a Baranya megye földrajziköznév-kincsét tartalmazó listába ezeknek az elemeknek csupán egy részét vették fel (pl. *vásártér, csárda*), míg VARGA MÁRIA a pápai, ajkai kötetekbe az *autóbuszállomás ~ buszállomás, mentőállomás, iskola* stb. közszavakat is felvette. KÁLNÁSI ÁRPÁD úgy véli, a belterületen található egyedi objektumok közszoói megjelöléseinek (általában) nincs helye az adattárakban (Szatmári helynévtípusok 182). Mivel a nyelvészeken kívül más tudományágak művelői is használják az adattárakat, ő maga is rugalmasan kezeli ezt az elvet, s olykor bekerültek a szatmári kötetekbe ilyen jellegű adatok. Vitathatatlan, hogy egy közösségben az ilyenfajta neveknek is lehet identifikáló szerepe, de ezek igen közel állnak az intézménynevek, épületnevek csoportjához. Úgy vélem, ezeket is fel kell vennünk a földrajzi köznevek közé, hiszen helyet jelölő, bár általánosabb jelentésű közszavak. A c) csoportba sorolt lexémák viszont nem földrajzi köznevek, hiszen nem is főnevek. Egy részük melléknév (*kis, nagy, öreg* stb.), más részük a Földrajzi nevek helyesírása (i. m. 97) alapján földrajzi jellegű jelzőnek minősül (*görbe, alsó, belső* stb.). Ezek nem tartoznak a földrajzi köznevek közé.

Térbeli viszonyok kifejezése alapján BALOGH LAJOS (i. m. 38) tovább osztályozza a közneveket:

a) nulla dimenziós földrajzi köznevek (térképi ábrázolása pontszerű, térbeli kiterjedése elhanyagolható): *kút* (*Bánom-hegyi-kút*), *rév* 'komp kikötőhelye', *kereszt* (*Tóth Pál-kereszt*, *Tóthék keresztje*), emlékmű, szobrok, oszlopok, különleges fák neve (*Negyvennyolcas-emlék*, *Kolera-oszlop*)

b) egy dimenziós (térképen vonallal jelölt) földrajzi köznevek: *átjáró* 'töltésen átvezető út', *csatorna*, *patak*, *kanális*, *híd*, *szoros* 'szűk utca', *fasor* stb.

c) két dimenziós földrajzi köznevek (területet jelölő földrajzi nevekben): *tó*, *ugar*, *sziget*, *gyümölcsös*, *fűzes*, *berek*, *alvég*, *cseresznyés kert*, *temető*, *tér* stb.

d) három dimenziós földrajzi köznevek (síkból kiemelkedő domborzati viszonyok): *halom*, *hegy*, *szőlőhegy*, *víz 'tó'*, *gödör*, *völgy*, *malom*, *csárda* stb.

Úgy vélem azonban, ez a fajta logikai rend nem visz közelebb a földrajzi köznevek belső összefüggéseinek vizsgálatához. Sokkal hasznosabb a nyelvi szempontok előtérbe helyezése, hisz a földrajzi köznevek a magyar szókincs szerves részét képezik, s mint ilyenre az általános vizsgálati szempontok (alaktan, jelentés, történeti rétegződés) kiterjeszthetők és kiterjesztendők.

4. Röviden szólni szeretnék egy olyan elképzelésemről is, amely a földrajzi köznevek feldolgozásának alapja lehetne: időszerűnek tartom a magyar földrajziköznév-szótár elkészítését. E műnek tartalmaznia kell az Új magyar tájszótár, az Értelmező szótár és az Értelmező kéziszótár vonatkozó anyagát a járási, megyei helynévtárak földrajziköznév-listái mellett. A szótár elrendezésében nyelvi szempontokat kell követni, azaz a denotatív jelentés egyezését, különbözőségét kell szervező elvvé tenni. A szótár nem szorítkozhat csupán adatközlésre, fel kell tüntetni az adatok pontos forrását, és az alakváltozatokat. Az egységes szervezőelvek megállapítása után a Magyar Nyelvjárások Atlasza térképlapjai (számos földrajzi köznevet gyűjtött), valamint cikkekben, tanulmányokban közölt köznevek könnyedén beépíthetők lesznek. A szótárnak az elektronikus változata mellé szerencsés elkészíteni hagyományos könyv-változatát is. A szócikkek alapján bemutatható lesz valamely földrajzi köznév országos elterjedtsége, nyelvjárási változatai, izoglosszái, etimológiája. Ugyanezt egy etnikai vagy közigazgatási egység területén is elvégezhetjük. Összehasonlíthatjuk az egykori és a ma használatos földrajzi közneveket (pl. az ómagyar kori és a mai állomány ugyanazon a területen). Végül, de nem utolsósorban meg kell vizsgálni a helynévben való előfordulásokat. Mindez nem csak a magyar nyelvészet, hanem a történelem és néprajz művelőinek is forrásul szolgálhat (pl. birtoklástörténet, irtásgazdálkodás kapcsán).

Úgy vélem e nagyszabású munka megindításának feltételei adva vannak a magyar tudományosságban: elsősorban a helynévgyűjtemények, tájszótárak megjelenése következtében. Elvégzése azonban több éves munkát jelenthet.

NEMES MAGDOLNA